

**ЗАСТАВСЬКА Л. П.,**  
кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри цивільного,  
господарського та трудового права  
Інституту права імені В. В. Сташиса  
(Класичний приватний університет)

УДК 347.236(477)«16/17»

### ЗРОСІЙЩЕННЯ ПРАВА ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ПЕРІОД ВТРАТИ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті досліджуються історичні передумови формування правових основ кодифікації українського права. Аналізується процес розвитку законодавства щодо врегулювання права власності на землю. Доведена інституціоналізація приватного землеволодіння для представників нижчих станів (селян та поселенців) згідно маніфесту від 3 серпня 1775 р.

**Ключові слова:** право власності, довічне спадкове володіння землею, генеральне межкування.

В статье исследуются исторические предпосылки формирования правовых основ кодификации украинского права. Анализируется процесс развития законодательства по урегулированию права собственности на землю. Доказана институционализация частного землевладения для представителей низших сословий (крестьян и поселенцев) согласно манифеста от 3 августа 1775 г.

**Ключевые слова:** право собственности, пожизненное наследственное владение землей, генеральное межевание.

The article investigates the historical prerequisites of the legal foundations of Ukrainian law codification. The process of development of legislation to regulate property rights to land is analyzed here. The institutionalization of private land ownership for representatives of the lower classes (peasants and settlers) according to manifest on August 3, 1775 is proved in the article too.

**Key words:** property right, lifelong hereditary possession of land, general land survey.

**Вступ.** Зросійщення права земельної власності та втрата автономних прав в різних сферах в Україні створило умови для закріпачення нижчих верств населення, через стратифікацію українського суспільства.

Підґрунтям для написання статті стали праці науковців останніх двох століть. Це такі вчені XIX та XX ст., як В.О. Ключевский, К.А. Вернер, С.А. Харизоменов. А також роботи наших сучасників, а саме: В.І. Андрейцева, А.В. Бойка, К.А. Вислобокова, Ю.С. Шемшученка, О.І. Гуржій, В.С. Кульчицького, В.А. Чеховича.

**Постановка завдання.** Метою статті є аналіз русифікації права земельної власності на теренах України.

**Результати дослідження.** Для України XVII ст. характерними були завершення становлення української національної правової системи і перші спроби кодифікації права. Провідне місце в ній займали норми щодо феодалної власності гетьманської знаті та козацьких старшин. Однак через втрату Україною державності цей процес не було офіційно визнано і законодавчо закріплено. Саме тому, як і в попередні часи, найважливішим залишалось звичаєве право. У XVIII ст. у зв'язку з еволюцією суспільних відносин, втраченою Україною державності сфера застосування звичаєвого права обмежувалась шляхом витіснення його російським законодавством.

Звичай у житті українського народу завжди відігравав значну роль. В.І. Андрейцев акцентує увагу щодо цього у своїй праці: «Важливу пам'ятку народної української правотворчості становили правові традиції (звичаї) як на регулярному, так і правознавчому рівні, що вироблялися практикою життя та взаємовідносин народу України. Тож не випадково, що звичаєве право України тривалий час вважалось найкращим досягненням і спадком історії Українського права та протягом кількох віків» [1, с. 13].

Поряд із звичаєвим правом провідне місце в правовій системі України XVIII ст. посідало писане право. Було поневолено дію Литовського статуту 1588 р., Саксонського зерцала, «Порядку». Поширювалося застосування Магдебурзького права не лише в містах, а й в усіх ланках судової системи України [3, с. 15].

На вільність України наступали різноманітні акти царської Росії (регламенти, приписи, положення, зводи, накази, інструкції, укази, маніфести). Питання права власності вирішувались, наприклад, в Указі про



єдиноспадковість (1714 р.), Про табелі про ранги (1722 р.), Про закріплення селян (1783 р.), Жалуваній грамоті дворянству (1785 р.) [14, с. 184–185].

У Лівобережній Україні формально було збережено чинність «давніх прав» (звичаїв). Крім того, діяли Литовські статuti, хелмінське і саксонське право, акти гетьманської влади. Така правова система мала багато недоліків, прогалин у праві. Саме тому в XVIII – першій половині XIX ст. були спроби кодифікації українського права, для чого було створено спеціальні комісії.

За указом імператриці Анни від 28 серпня 1728 р. було створено з місцевого українського населення першу кодифікаційну комісію для розробки Зводу законів для Малоросії (далі – Звод), який називався «Права, за якими судиться малоросійський народ» (далі – «Права»), а повна назва цього документу така: «Права, по котoryмъ судится малоросійській народ, Высочайшимъ всепресвѣтлѣйшія, державнѣйшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всеросійскія, Ея императорскаго священнѣйшаго Величества повелѣніемъ, изъ трехъ книгъ, а именованно: Статута Литовскаго, Зерцала Саксонскаго и приложенныхъ при томъ двухъ правъ, такоже изъ книги Порядка, по переводѣ изъ полскаго и латинскаго языковъ на російскій діалектъ въ єдину книгу сведенныхъ, въ градѣ Глуховѣ, лѣта отъ Рождества Христова 1743 года.» [11]. О.І. Гуржій дав високу оцінку «Правам»: «Незважаючи на те, що звід законів царський уряд не санкціонував, у ньому все ж таки значною мірою знайшли своє відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи виношувала у своїй соціальній свідомості елітна частина українського населення. У «Правах» найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо йшли козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть» [4, с. 168].

Розробка Зводу була завершена до 1743 р. Кодекс українського права 1743 р. знав інститути власності і володіння, сервітути і заставне право. Кодекс містив норми адміністративного, цивільного, кримінального та інших прав. Він розрізняв право власності на рухоме майно, на спадкове і набуте майно. Незвичайно розвинений характер мало в кодексі зобов'язальне право. Розрізнялися зобов'язання з договорів і зобов'язання із заподіяння шкоди. Детально регламентувалися договори купівлі-продажу, міни, позички, особистого і майнового найму, поклажі, поруки, зберігання. [8, с. 427] У ньому досить детально розглядалися інститут власності й володіння, сервітути і заставне право. Особливу увагу було приділено регулюванню земельних відносин. Розділ 17 регламентує справи про землю, межі, порушення володіння. Артикул 1 подає загальні дефініції, арт. 2–16 присвячені процесуальним правилам вирішення межовими комісарами земельних спорів; арт. 15 подає так зване сябринне землеволодіння; арт. 16–17 містять норми відшкодування за виорання чужої землі, посіви та урожаї на ній. У розділі 18 регулюються відносини з користування водами, тобто про судноплавні та портові ріки, межі на річках, греблі, млини, стави і сіножаті. Розділ 19 стосується сервітутів, у тому числі й земельних. Артикули 1–12 розглядають сервітути проходу та проїзду через чужі землі й ліси та користування останніми.

На жаль, складений проект Кодексу українського права не був затверджений Сенатом у 1744 р., тому що в збірнику була відмінність українського законодавства від російського, а це суперечило політиці російського уряду. Хоч «Права» не були офіційно схвалені як юридичний акт [5, с. 252–253], проте завдяки їх об'єктивній відповідності суспільно-політичному становищу України їх норми застосовувалися судами України і впливали не тільки на правову практику, а й на суспільно-політичне життя України.

Питанням права власності у Зводі було відведено спеціальний розділ «Цивільне право». На відносини власності визначальний вплив мав поділ населення на дві категорії: природних малоросіян і немалоросіян. До першої належали духовенство, землевласницькі козаки, особи шляхетського походження, а також ті, хто перебував на військовій і цивільній службі, та міська верхівка найбільш привілейованих міст. До другої належали «малоросійські обивателі та весь без винятку малоросійський народ», за винятком приватницьких селян. Із цих позицій відтворювались права та обов'язки суб'єктів цивільного права, право власності й правомочності власників землі та майна. Захищаючи право власності на землю і майно за привілейованим станом людей, Звод тим самим встановлював економічне панування українських феодалів – козацької старшини і шляхти.

У 1764 р. Катерина II ліквідувала гетьманську владу в Лівобережній Україні. Останній гетьман К.Г. Розумовський «зняв» із себе відповідні повноваження. Функції гетьмана деякий час виконувала Друга Малоросійська колегія. У 1781 р. було скасовано полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України, натомість протягом 1782–1783 рр. запроваджено губернський поділ російського зразка. У 1786 р. припинила існування Друга Малоросійська колегія. На Лівобережну Україну було поширено дію російських законів, у тому числі й щодо землеволодіння. У 1764 р. імператрицею було утворено Новоросійську губернію із центром в м. Одеса. Також було затверджено «Высочайше конфирмованный план о раздаче в Новоросійской губернии казенныхъ земель к ихъ заселению» [8, с. 657–667]. 19 вересня 1765 р. імператриця підписує маніфест «Про державне межування», який «спричинив у всій державі велике потрясіння умів і всіх сільських власників змусив багато думати і турбуватися про земельне майно... Власникам довелось подумати <...> на яких підставах і в яких межах вони володіють ним» [6, с. 334].



Конфірмований Катериною II «План» визначав провідну роль земельного питання, а також давав перелік головних положень внутрішнього устрою південного краю. Цим «Планом» уряд намагався заохотити переселення до Новоросійської губернії, пропонуючи переселенцям землю як основу господарського добробуту в традиційному уявленні народу, що можна назвати поміщицькою колонізацією. Згідно з «Планом» земля Новоросійської губернії поділялася на землі державних поселенців, поміщицькі й військові, які відрізнялись умовами отримання, правами володіння, сплатою податків. Розрахунковою одиницею визначалась земельна ділянка, яка ніколи не ділилась, залишалась незмінною як для державних поселенців, так для поміщиків і військових [2, с. 15–17]. Метою указу було насадження приватної земельної власності.

У довічне спадкове володіння земельні ділянки передавались державним поселенцям «всякого звання людем». У першій главі «Плану» декларувалось довічне спадкове володіння землею: «Кожному воєннослужачему, также и поселянину, определенную часть земли в вечное потомственное владение, по истребованному плану обмежевать» [9, с. 663]. Можна було отримати великі земельні ділянки до 1440 десятин, але за умови заселення їх у трирічний термін. Після ліквідації Запорозької Січі розміри виділених земель збільшилися до 12 тисяч десятин. За цим «Планом» земля надавалась усім бажаним за умови її заселення вільними людьми за свій кошт. При конфіскації землі до казни власник міг вимагати відшкодування вкладених у землю коштів (за умови реального підтвердження таких вкладів). Передача у власність земельної ділянки відбувалась після огляду маєтку губернською канцелярією: «Ту землю його власнику на довічно затверджує» [9, с. 664].

У «Плані» також ішлося про військову землю, до якої пізніше було зараховано так звану «рангову» землю, що підпорядковувалась головному командирові, який контролював відповідність кількості земель згідно із штатним розписом. Кожен військовослужбовець забезпечувався землею «по чину особю», тобто, розміри визначалися згідно з рангом, чином отримувача. Він звільнявся від поземельних податків. У разі смерті військовослужбовця, якщо ніхто із членів сім'ї не міг заступити на військову службу, земля відбиралась і надавалась тому поселянину, який вступав на службу.

18 липня 1775 р. з'явився наказ Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі. У маніфесті від 3 серпня 1775 р. із цього ж приводу серед причин знищення Січі поставлені на перше місце ті, що стосувалися поведінки козаків, які приймали «без разбора в свое худое общество всех людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры». Далі йшлося, що вони, «заводя собственное хлебопашество, расторгали тем самое основанье зависимости их от престола...» [10].

Складність і динамізм процесу інституціоналізації обумовлені безперервною трансформацією змін власників землеволодіння. Таким чином, ішлося про фактичну інституціоналізацію приватного землеволодіння для представників нижчих станів (селян та поселенців).

Запорізький край не знав кріпосного права. Царський уряд, намагаючись закріпити тут старі порядки, пішов на модифікацію земельної власності. На півдні України формально було скасовано дворянську монополію на землю. Великими землевласниками тут ставали не тільки дворяни, а й представники нижчих станів. Тільки в Катеринославській губернії протягом 1775–1782 рр. було роздано 4470 тис. десятин [12, с. 162].

У 1794 р. Катерина II декларувала повернення до «Плану» 1764 р., що стосується поземельних відносин, а в наказі від 20 червня 1795 р. наказувалося роздавати землю «невеликими ділянками для кращого успіху в заселенні» [2, с. 28].

Офіційним початком генерального межування земель на Півдні України був 1798 р. Генеральне межування розділяло землі, однак не торкалося юридичних прав володіння і не проводило межі між власниками. Межування не передбачало перевірки прав власності на землю. Бігли кріпаки, що осіли в Мелітопольському повіті, через кілька років після заселення запитували в поміщика: «Чия та земля – вольная або панская?». «Бог её знает, чия то земля», – була відповідь. [7, с. 41]

Старожили зберегли легенду, що в Мелітопольському повіті іноді застосовувався татарський звичай, який, безсумнівно, існував і на Кримському півострові, за яким земля належала хуторянину настільки, наскільки бачить його око. До 1814 р., наприклад, Мелітопольський повіт не знав межування. Межування почалося приблизно з 1814 р. і тривало до 1860-х рр. [13, с. 593], тому вести мову про узаконення права власності на землю навряд чи є достатні підстави.

Тільки із часів спеціального межування, коли земельні угіддя були розділені на душову землю і землю зайву, за яким першу було обкладено подушним податком, а другу – подесятинним, питання про право власності на землю стає на більш міцний ґрунт. Право власності на землі казенних селян належало державі, а в селянській общині власність була у віданні цивільного права, за яким право власності належало усій общині, усьому селу. Земля вже стала об'єктом охорони від вторгнення чужих власників. Володіти землею дозволялося тільки членам общини, селища, але розміри й засіб володіння кожного члена ґрунтувалися на праві першого захоплення тієї чи іншої земельної ділянки. Загарбне володіння ріллі та сіножатей у Мелітопольському повіті зникло в 60–70-х рр. XVIII ст. [7, с. 48].

**Висновки.** До кінця царювання Катерини II Генеральне межування було завершено в 18 губерніях. Остаточне його завершення відбулося вже в середині XIX ст. (до 1861 р.). Крім визначення точних меж зе-



мельних володінь, Генеральне межування мало значення для утвердження в суспільстві засад громадянської правосвідомості. До XIX ст. всі землі України були повністю підпорядковані органам управління Російської імперії. Позбуваючись автономних прав у різних сферах, верховна влада українського суспільства прагнула забезпечити собі самостійність, хоча б економічну, закріпивши в правових формах. Земельні володіння зростали і це було на руку імперській владі, проте це призвело цілком повно до стратифікації українського суспільства. Таким чином, було створено підґрунтя для закріпачення нижчих верств населення.

**Список використаних джерел:**

1. Андрейцев В.І. На перетині двох тисячоліть: сторінки історії, сучасності та майбутнього юридичного факультету / В.І. Андрейцев // Право України. – 2000. – № 9. – С. 9–16.
2. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття / А.В. Бойко. – Запоріжжя : Тандем-У, 1997. – Ч. 1. : Аграрні відносини. – 204 с.
3. Вислобоков К.А. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. та автор передмови Ю.С. Шемшученко ; упор. та автор нарисів К.А. Вислобоков. – К. : Наук. думка, 1997. – 603 с.
4. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 222 с.
5. Історія Української РСР : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1979– . – Т. 2. – 1979. – 899 с.
6. Ключевский В.О. Сочинения : в 9 т. / В.О. Ключевский ; под ред. В.Л. Янина. – М. : Мысль, 1989– . – Т. 5 : Курс русской истории. – 1989. – 476 с.
7. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / сост.: К.А. Вернер, С.А. Харизоменов. – М. : Тип. В.В. Исленьева, 1887. – 160 с.
8. Кульчицкий В.С. Права, за якими судиться малоросійський народ / В.С. Кульчицкий // Довідник з історії України (А–Я) / за заг. ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста. – К. : Генеза, 2002. – С. 427.
9. Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 1. : в 45 т. – СПб., 1830. – Т. 16. – № 12099.
10. Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 1. : в 45 т. – СПб., 1830. – Т. 20. – Отд. 1-е. – № 14354.
11. Права, по котрымъ судится малоросійській народ, Высочайшимъ всепресвѣтлѣйшія, державнѣйшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всеросійскія, Ея императорскаго священнѣйшаго Величества повелѣніемъ, изъ трехъ книгъ, а именно: Статута Литовскаго, Зерцала Саксонскаго и приложенныхъ при томъ двухъ правъ, такожде изъ книги Порядка, по переводѣ изъ полскаго и латинскаго языковъ на російскій діалектъ въ едину книгу сведенныя, въ градѣ Глуховѣ, лѣта отъ Рождества Христова 1743 года, изданныя подъ редакцію и съ приложеніемъ изслѣдованія о семь Сводѣ и о законахъ дѣйствовавшихъ въ Малороссіи профессора А.Ф. Кистяковскаго. – К. : Университетская типография И.И. Завадзкого, 1879. – 1065 с.
12. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / [сост. Б.Г. Карпов, П.А. Федулов, В.И. Каратыгин и др.] ; под ред. В.П. Семенова и под общ. рук. П.П. Семенова-Тян-Шанского и В.И. Ламанского. – СПб. : Изд. А.Ф. Девриена, 1910– . – Т. 14. : Новороссия и Крым (Бессарабская, Херсонская, Таврическая, Екатеринославская губернии и область войска Донского). – 1910. – 983 с.
13. Харизоменов С.А. К истории форм землевладения на юге России / С.А. Харизоменов // Земский обзор. – 1884. – № 42–43. – С. 370–593.
14. Чехович В.А. Джерела права України – Гетьманщини / В.А. Чехович // Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словник-довідник / за ред. О.М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.

